

ORTA ASIRLARDA KIRGIZ TÜRKLERİNİN URUĞ MÜNASEBETLERİ*

Murat KOCABEKOV**

Orta asırların ilk dönemlerinde Kırgız Kağanlığı'nın boy ilişkileri, eski Türk devletlerinin sosyal yaşayışı ile ortak özellikler sergilemektedir. Bununla birlikte, Kırgız kavminin sosyal düzeni içinde yer alan kendine has hususiyetler ve yaşayış şekli oluşmuştur. Kırgız sosyal yaşayışı, asırlar içerisinde gelişimini tamamlayarak sağlam bir yapı tesis etmiştir. Bunun içinde sosyal yaşayışı meydana getiren çeşitli bölümler hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Kırgızların sosyal birliğini oluşturan **"budun"**, siyasi, askeri, idari-yönetim şekliyle, **"el"** vatan diye kabul edilen ve belirli bir toprak üzerinde toplanan birliği oluşturmaktadır. Han, "eli toparlayıp, budunu yöneten" idarecidir. O, devletin birliği içinde halkın sorumluluğunu yüklenme, devletin başında bulunarak hukuki yönden halkının problemlerine hakkaniyet ölçüsünde çözüm getirme ve devletini koruma göreviyle yükümlüdür. Bu uruğ birliği altında toparlanmış olan siyasi teşekküllü idare edip, ordu komutanı olarak topraklarını koruma, diğer ülkelere sefer düzenleme, onlardan vergi alma gibi ülke yöneticisinin yapması gereken vazifeleri de vardır. Kırgız Kağanlığı'nı idare eden Orhun Yazıtlarında **"Kagan"**, Yenisey Kitabelerinde **"Han"**, Çin yıllıklarında **"Sılifa"**, **"Han"**, **"Aco"** ayrıca Arap-Fars yazarları **"Hakan"** ve **"Han"** diye adlandırmıştır.

"Tanşu" da Kırgız yöneticisi **"Aco"** olduğundan Aco diye isimlendirilmiştir (*Biçurin, 1950:352*). Fakat "Aco" isimlendirmesi, Kırgız tarihi araştırmacılarının üzerinde farklı düşünceler ileri sürdüğü bir terimdir. *S. E. Yahantov'un*, Çince'nin transkripsiyonuyla **"Anar"**, **"Anal"** adını, eski Türklerin **"İnal"** unvanıyla karşılaştırdığı görülür (*Yahantov, 1906:125*). Kısa bir süre önce *E. İ. Kıçanov*, Çinlilerin kullandığı anlamıyla **"Ace"** nin bey gurubu ile unvanı bir anlamdadır şeklindeki düşünceyi ileri sürmüştür (*Kıçanov, 1991: 64*). Aco'nun kendi rengi vardır, altı kızıl, bu Çin kaynaklarında (*Biçurin,*

1950: 352), ayrıca Kırgız runik yazılarında da kızıl renk anlamını vermektedir (*Malov, 1952: 26*). Aco, değerli tilki veya samur derisinden zenginlerin giydiği bir giyim giymektedir. O, kışın samurdan kalpak, üstüne altın takılmış tepesi büyük kalpak (ak kalpak) ile yürümektedir. *Yakut el-Hemevi*'nin "Mucemu'l Buldan" adlı eserinde, Kırgız hanına herkes baş eğip, göz önünde (huzurunda) hiç kimse oturamazdı. Yaşı kırkın üzerinde olanlara oturması için izin verilirdi- diye bir malumat zikredilmektedir (*MİSTSA, 1988:82*).

Kırgız yazıtlarında, kitabeleri yazarlar "Hanımdan ayrıldım", "Hanıma ak hizmet ettim", "Hana hizmet et ey" diye "Tanrı, eli (ülkeyi) kutlayıp", "değerli memleketinin" ünü duyulan oğullarını terbiyeleyip - öğütlerini vermektedir. Kırgız kağanının, yönetimde bulunduğu dönem içinde uruğların önde gelen aksakallarına (kurultay heyetine) boyun eğdiği-itaat ettiği görülmektedir. Bu heyetten, ülkeye hizmet eden beyler ve ordu komutanları seçilmektedir. Kırgız yazılarında, ülke "beyler" ve "kara budun" diye ikiye bölünmektedir. Kağanlığın yönetimi altındaki boyların birbirinden ayrılma sebebi onların giydikleri giyimlerin birbirinden farklı olmasıdır. Boyun içindeki ak süyekler (idareci sınıf), kağanın giydiği beyaz kalpaktan giymektedirler. Giyim dikmek için kumaştan işlenmiş, parça veya yünden süslemeler kullanılmıştır, belindeki kemere (kına) bıçak ile kama-kılıç takarlardı. Ayrıca karahalk (avam) deriden yapılan giysileri giyerek başlarına bir şey takmadan çıplak gezerdi (*Kyuner, 1961: 58*).

Kağanlığın yönetimi altında bulunan boyların beyleri seçilmiştir. Beyler, Kırgız kavminde eskiden olduğu gibi aksüyekler arasından seçilmiştir, uruğun veya ülkenin işlerini yapma görevi gelenekselleşmiştir. Çin yazmalarında **"aco"** adı, uruğun veya daha yukarı dereceye sahip olan kişinin unvanı şeklinde yazılmıştır. Belki, Kırgız Kağanlığı'nda başka bir elit yönetim rütbesi **"bars"** diye isimlendirilmektedir. Demek ki,

* Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa KALKAN (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Bölümü).

** Kırgızistan İlimler Akademisi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

ülkedeki aksüyek uruğlar kendi uruğunun yöneticilerini görevli görmekle beraber, memleketin huzuru için hizmet etmişlerdir. Kırgızların Boyla Kutluk-Yargan adındaki yukarı beylik yöneticisinin, on köyü olduğundan danışmanına (nasihatçisine) yüz at ve ayrıca yaşayacağı yer verdiği yazılmaktadır (*Malov, 1952: 84*). Bulunan kitabelerin sayısı artınca, yukarı derecedeki uruğ yöneticilerinin kendilerine verilen unvanları askeri-idari görevleri iyi niyetle yerine getirerek, uruğlarından olan insanların yaşamlarının sorumluluklarını üstlendikleri görülmektedir.

Kırgız kitabelerindeki “Hana, ak dille hizmet kıl” davetinin yanı sıra “Karabudunlu memleketin nizamını bozma” şeklindeki öğütler ve kağanlığın iç düzenindeki sağlam nizam, sosyal mücadeleleri boşa çıkarmaktadır. Kağanlıktaki bu siyasi ve hukuki düzende, kendi ekonomik yapısını baskıncılardan koruyup, zenginliği paylaştırmada savaş esnasında elde edilen ganimetlerin belirli bir bölümü aksüyekler arasında taksim edildikten sonra, kalan diğer kısmı budununun tamamına verilmektedir. Bunun için kağanlıktaki sosyal ve hukuki birliği, onun bütün temsilcilerine verilen unvan oluşturmaktadır. Ülkedeki nizamın sertliğini Çinli yazarlar aşağıdaki şekilde açıklamaktadırlar: “Savaş sırasında boş yere boyun vuran, elçilik sırasında görevini yerine getirmeyen, hana doğru danışmanlık yapmayan veya hırsızlık yapanların boynu alınacaktır” (*Biçurin, 1950: 353*). “Düşman hazırlanırken ve atlanırken bütün halkın yanı sıra baş eğen uruğlar birlikte hareket edecektir” (*Kyuner, 1961: 60*). Kağanlıktaki her bir genç yaşı ve gücü yeter duruma geldiğinde “savaşçı er-silâhındaki asker” diye adlandırılmıştır.

İkinci Altın Köl Kitabesi'ndeki yiğit-savaşçı “Anam on ay karnında taşıdı. Bala olarak dünyaya geldim. Yavaş yavaş yiğit bir er oldum” (*Orkun, 1987: 513*) diye yazılmıştır. Devlete ödenen vergi, erlik gösteren her bir nesil şeklinde ifade edilmiştir. **Kecilig-Hobu Kitabesi**'ne bakarsak, onda “Benim ulan atım Şubuş” sonraki (belki savaşçı adı **M. K**)² atım Kumyul “uge”. O beş yaşında atasız, on dokuz yaşında anasız kaldı. Sonra er olup, otuz yaşında ülkedeki hizmetkar **öge**, (*Batmanov, 1962: 99*) daha sonra kırk yaşında ülkedeki en yukarı hizmet derecesine yükseltip, öz elini yönetti” (*Malov, 1952: 81-82*). Demek ki, “er adına” sahip olan yiğidin, kağanlıktaki askeri-idari işlerde görevlendirilip, zenginliğine ve nesline göre kendine yaraşan uygun bir rütbeye atanması mümkündür. Bunun için çok sayıdaki kitabede, onlar ülkelerinin “er savaşçıları” olup, kağanın buyruğu üzere,

kademe kademe bir yönetim atında toplanmışlardır. Erin adı, kavim içindeki yeri ve rütbesine göre anılıp, epigrafi yazılarında erin ismi oyularak taşa yazıldığından, ona damga gibi vurulmuş isim olarak bilinir. Kırgız yazılarında yiğidin öz adı, rütbesi ve uruğ damgası verilip, daha sonra onun akrabalık bağları zikredilir. Kırgızların **Uyuk Tarlak Kitabesi**'ndeki merhum şu şekilde anlatılmaktadır: “(1) Sizler ile benim elim, benim kadınlarım (kunçuuim), benim budunum, ben altmış yaşında sizlerden ayrıldım. (2) Benim adım Yel (El) Tugantutuk. Ben, Tengri halkına yönetici oldum. Ben, altı bak, buduna bey oldum” (*Malov, 1952: 11*).

Yukarıda ifade edildiği gibi, böyle bir erin şanın artması için, zenginliğinin yanı sıra akrabalarının da ülkede mevki itibarıyla belirli bir güce sahip olması gerekir. **Çakul**'daki beşinci kitabenin sahibi Tüzbay Küç Bars Külüg, “ünlü kaynatasının yardımı ile zengin olduğunu” (*Malov, 1952: 39*) yazdırmıştır. Yine **Açur**'daki kitabenin sahibi “Tamga (damga) vurulmuş malı sayısız, akçesi sayılamaz, saçı kadar, malının mülkünün dağ olduğu” nu (*Malov, 1952: 49*) belirtmektedir. Demek ki, Kırgızların sosyal yaşayışında en fazla önem verdikleri şeyler mülk, boz uy (çadır-yurt), yaşanan yer veya taşınabilir çadır-maldır, ayrıca parada özellikle belirtilmektedir. Kırgızların, **Tele** kitabelerindeki er “At sürülerini, yiğitliği ile tanınan ülkemden buldum. Memleketimde benim akışım (damar- **M. K**) benim dört bin atım kaldı” (*Malov, 1952: 83*) diye üzülmemektedir. Kırgız kavminde aksüyekler dillerinde “kadaş”, “eş” (*Grebnev, 1958: 244-245*) diye ifade edip, bunlardan ayrıldıklarında üzüntü duyarlardı.

Kırgız epigrafyalarında aksüyekler-zenginler gürhunun karşısında olan sosyal tabakayı, fakir “çığaylar” daha sade ifadesi ile karabudun şeklinde ifade etmekteyiz. Beylerin buduna söyledikleri nasihatlere göre “Karabudun güçlü ol, memleketin nizamlarını bozma” (*Malov, 1952: 26*) diye çağrıda bulunmaları, Kırgız kavminin sosyal düzenindeki ideolojik yapıyı göstermektedir. Epigrafik kitabeler, savaşçının yiğitliğini ve ününü ifade etmesinin yanı sıra onun hayatını, zenginliğini, rütbelerini, ülkesine adil hizmet etmek için gösterdiği fedakârlığı beyan etmektedir. Bunun içinde ülkenin iç nizamını ve asırlar boyu kalıplaşarak gelen gelenekleri bozmamışlardır, yukarıdaki **Kecilig-Hobu Kitabesi**'nin savaşçısı Şubuş Kumyul Ügedey atalarından gelen sorumluluğunu yerine getirip, Kırgız Kağanlığı'ndaki en yüksek idari mertebeye yükselebildiğini ve bunun içinde çalışma gereğini nasihat ettiği görülmektedir. Yine **Berge**

² Murat Kocabekov

Kitabesi'ndeki yiğidin örneğinde Ter Apa İgragin “Kendi gönlümle, Çin imparatoruna terbiye almak için (eğitim görmeye **M. K**) gittim, yiğitliğimden altın, gümüş, değerli taşlı –ipekli süslemeler, adamlar (kadınlar ?) buldum” demektedir. Kağanlıktaki her ataogulun (gencin) geleceğinin sorumluluğunun kendisine ait olduğunu da bildirmektedir.

Zengin olmayan yiğitler, beylere baş eğerek onların hizmetine girerlerdi. Mahmud Kaşgari'nin söylediği gibi, böyle “yiğitler, beylerin huzurunda diz büklerler. Kağanlığın huzur yıllarında, yiğitler ünlü beylerin mallarına bakarlar, belki askerlik hizmeti için toprakları ve malları korumak daha akıllıca olsa gerektir. Bu yiğitlerden, yerli beylerin askerleri teşkil edilmiştir. Onları, Mahmud Kaşgari “Kuşlıg er” diye isimlendirmiştir. Kırgız elinde başka bir hukuksuz sınıfta, kul-köle yani esirlerdir. Kağanlıktaki kölelerden oluşan sosyal sınıf, farklı milletler ile yapılan savaşlar sırasında toplanmıştır. Yukarıda Berge Kitabesi'ndeki savaşçının yazdığı gibi “adamları buldum” ifadesi, onları baş eğdirerek, köle olarak aldığı anlamına gelmektedir. **Tanşu**'da belirtildiği gibi “Kırgızlar, Kar ayakkabılı Tutseler Dubo, Miligye ve Yeçılardı gece yakalayıp, hırsızlık yapan adamları esir alarak çalıştırdılar” (*Biçurin, 1950: 354*). **Uybat Kitabesi**'nde, yiğidin aş hakkında “köleler aş-yemek için mücadele etti” (*Malov, 1952: 61*) diye belirtilmektedir.

Bu şekilde kısa malumat veren yazma kaynaklarda, Kırgızların sosyal yapıları içinde yer alan kölelerin ekonomiye yapmış oldukları katkı belirli bir önem taşısa da, demografik yönden toplumun sosyal yapısına bir şeyler kazandırdığını ifade etmek mümkün değildir. Ayrıca, Kırgız ekonomisinin kendine has özelliklerine, girift olan yapısına bakıldığında Kırgız surlarının yapılmasında, sulama tesislerinde yapılacak işlerde, kitabelerin hazırlanmasında ve yine şehirleri kurmak için kölelerin gücüne ihtiyaç duyulmuştur.

Tanşu'da belirtildiği üzere, Kırgız memleketinde “kadınlara bakıldığında, erkekler az” dır (*Biçurin, 1950: 351*). Belki bu, savaş döneminin özelliğine uygun düşmektedir, kadınların-kölelerin, konar-göçer hayat şartları içinde hayvancılık işlerini yapmaları kolay olduğundan, Kırgız sosyal yaşayışında kadın kölelerinde emeğine ihtiyaç duyulmuştur. Fransız Monarhi **Plano Karpini**, en doğru bilgiyi vermiştir “erkekler hiçbir şey yapmıyorlar. Onlar avcılık yapıp, atış yapmayı tercih ediyorlar. Kadınlar bütün işleri yapıyorlar: elbise, gömlek, ayakkabı, keçe çizme ve diğer şeyleri deriden yaparlar” (*Plano Karpini, 1957:36-37*). Kölelerin hizmetinden günlük hayatta yararlanmak, ekonomik yönden daha uygun gelmiştir. Arkalarından onları, kontrol etmek daha kolay

olarak görülmüştür. Yenisey runik yazıları okunduğunda, biz Kırgızların sosyal düzeninin altı uruğ ve altı budundan oluştuğu görülür. Onlar, yaşadıkları dönemde bağlı buldukları beyin yönetimi altında idare edilmişlerdir. Kırgız Kağanlığı'nın idari kuruluşuna bakıldığında, bugünkü Kırgız mütehassısları hiçbir fikir ileri sürememektedirler. Tanşu'nun verdiği bilgilere göre Kırgız Kağanlığı'nın idari yönetim şekli Çin'deki Tan Sülalesi'nin yönetim şekline büyük bir benzerlik göstermektedir. Hiçbir Türk devletinde böyle bir durum görülmemiştir. Bu sebepten dolayı **A. N. Bernştam**, Çince yazılı kaynaklara dayanarak “Aco'nun yaşadığı yer (ordası) kuzey tarafına doğru kurulmuştur. Tabiiyetini bildiren ülkeler vergilerini samur (norka) veya tiğın derisi ile öderler” (*Biçurin, 1950: 352*) şeklindeki bilgileri vermektedir. Çinliler, farklı ülkelerin idari yapılarını anlamak için, kendi ülkelerindeki yönetim şekillerini örnek vererek anlatmaya çalışmışlardır (*Bernştam, 1991: 290-291*). Bunun için, **A. N. Bernştam** yazma kaynaklara dayanarak “ Üst düzey idari yönetim altı bölüme bölünmektedir, onlar: Bakanlar, yüksek düzeydeki yöneticiler, idareciler, hatçılar (yazı divanı), beyler veya tarkanlardır. Bakanlar yedi, yüksek düzeydeki yöneticiler üç, idareciler on kişiden oluşmaktadır. Bunların tamamı askerleri yönetmektedir. Yazı divanıdakiler on beş, beyler ve tarkanlar çok sayıdadır” (*Biçurin, 1950: 352*) demektedir. Verilen malumatlar, Kırgız runik tekstlerinde ifade edilmediğinden, bu metni büyük bir öneme sahip olarak kabul etmemiz gerekir çünkü yukarıda verilen diğer metnin aslının tamamen yanlış olduğu ortaya konmuştur (*Bernştam, 1991: 75-76*). Fakat diğer Türk kağanlıkları hakkında bilgi veren Çinli siyasetçi ve seyyahları ayrı tutacak olursak Kırgızların devlet yönetimi ile ilgili olarak bilgi verilmemiştir.

Bütün Türk kağanlıklarının içinde sadece Kırgız Kağanlığı, Çin idari yönetim şeklini benimsemiştir. Kırgız ülkesinin siyasi teşekkül yapısının bir diğer farklılığı da, kağanlığı yöneten yönetici farklı dillerde farklı isimlerle adlandırılmıştır. Kırgızların Yenisey kitabelerinde, Kırgız Kağanlığı'nın yöneticisi “kan” diye isimlendirilmiştir, belki kan unvanı, Kırgızların siyasi terminolojisinde en yüksek düzeydeki yönetici anlamında olsa gerektir. Onlar, kan diye Çin imparatoru Tabgaç Kan; Tibet Tsenposu Tüpüt Kan diye adlandırmışlardır. Ayrıca, Türklerin Orhun Yazıtlarında, Kırgızların güçlü kağanı diye yazılmaktadır. Çin kaynaklarında “Ülke yöneticisi Aco diye bilindiğinden, Aco diye isimlendiriliyor” denilmektedir (*Biçurin, 1950: 352*). Bazı Çin kaynaklarında Kırgız kağanı, Van,

Kehan diye yazılmıştır (*Malyavkin, H. 282: 67-68*).

Yine Arap ve Fars yazarları, Hirhiz hakanı diye bilgi vermektedirler. Bugünkü ilmi araştırmalarda “kağan” unvanı Türkler arasından Juan-juanların diline-sözleri arasına girmiştir, daha sonra Türk kağanlıklarında ülke yönetiminde başka bir unvan olarak kullanıldığı ileri sürenler vardır. Ama kağan unvanını, Müslüman âlimlerin nasıl kabul ettiğini anlamakta oldukça önemlidir. El-Biruni “Hakan” unvanını Türk, Hazar ve Dokuzoğuzların “maliki (hamı) diye açıklamaktadır” (*Beruni, 1957, C. I: 183*). El-Harezmi “Han” sözünün hakandan türediğini belirtmektedir. Ayrıca, her halkın dil özelliklerine yaraşır olan telaffuzunun kabul edildiğini, Kırgız Kağanlığı’nın yöneticilerinin unvanlarının adlandırmalarında da kabul etmek gerekebilir. Kırgızların idarecilerine verdikleri han unvanı, idari yönden Türklerin kağan unvanına denk gelmektedir. Kağanlıktaki üst düzey yönetimin “**altı bölüme**” bölünüşü “**lyu dyen**” Çin’deki Tan sülalesinin yönetim kademesindeki “**lyu bu**” “altı bakanlık” olsa gerektir. Onlar, yönetim, serenomi (teşrifat), ceza-hukuk, finans, kadro, askeri ve iç işlerle (sosyal meselelerle) ilgili olarak tahsis edilen bakanlıklardır. Bu ilk kez tecrübelere dayalı olarak oluşturulan sistemdir, amacı ülkenin her türlü meselesini layık-ı veçhiyle çözebilmektir. Çin’deki gibi hükümeti, tszaysyah (divan kalemi, vezirler (*Malov, 1952: 14*), başbakan diye isimlendirmek mümkündür) yönetmektedir. Kağanlıkta tszaysyahlar yedi adet olup, ülkenin her bir yöresini yönetmektedirler (*Kıçanov, 1991: 55*). Yedi tszaysyahların biri yönetici olup, altısından her biri “dyenderdi” yapardı. Altı tszaysyahların, altı “dyendi” yöneticisi; Kırgız kitabelerindeki “altı bak buduna bey oldum”, “artım”, altı beylik buduna bey oldum” şeklindeki satırlar birbirine çok benzemektedir. **Uyuk Tarlak Kitabesi**’ndeki satırlarda savaşçısının ismi El Tugan ayrıca rütbesi “**tutuk**” dur. Türk kökenine sahip olduğu kabul edilerek alınan “tutuk” unvanı, Çinlilerin **du-du (tuotuk)** sembolü olarak görülmektedir. *Hilda Eçedi*’nin düşüncesine göre bu Çin unvanını Türkler 558 yılına kadar kullanmışlardır (*Ecsedy, AON:18:83-91*). Kırgız yazılarında o, ↑ ≙ > ≙ **tutuk** (*Orkun, 1987: 441*) ve ↑ > ≙ > ≙ **toluk** şeklinde (*Malov, 1952: 65*) yazılmıştır. Bunun için Kırgızların bu unvanı **tuotuk** varyantıyla Türklerden farklı bir şekilde kullanmış olmaları da mümkündür.

Çin kaynaklarında üst düzey yöneticiler üç kişi (*Biçurin, 1950: 352*) olarak yazılmıştır. Ancak *E. İ. Kıçanov* bunları tutuktuk diye, üç ayrı yönetime bölünmüş olarak görmektedir (*Kıçanov, 1991: 55*). Bizim düşüncemize göre Kırgız Kağanlığı’ndaki “altı beylik” merkezi Asya’daki Türk geleneğine uygun olarak, savaş

idaresini yöneten üç tutukluğa, sağ, sol ve merkeze bölünmüştür. Aslında Kırgız runik yazılarının tamamı karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bu fikir güçlü bir şekilde ortaya konmaktadır. **Dördüncü Çakul Kitabesi**’nde, onun kahramanı ülkenin “Kızıl bayrak tutuğu” olduğunu ve “Tengri, ülkesine, öz beylerine gönlü doymadan gittiğine büyük üzüntü duyduğunu” açıklamaktadır (*Malov, 1952: 38-39*). Biz bundan, “altı beylik” uruğların kuruluş prensibine göre teşkil edilerek üç tutukluk düzeni oluşturulursa, savaş idaresinin sağ, sol ve merkezi yapıdan meydana geldiğini belirtilebiliriz.

Tutuk unvanının, Kırgız Kağanlığı’ndaki üst düzey yöneticilik rütbesi olduğunu Kırgız runik yazılarından bilmekteyiz. **Kecilig Hobu Kitabesi**’ndeki kahraman Kümül Üge kendinin beylik rütbesine nasıl yükseltildiğini şöyle anlatıyor. (3) Otuz yaşında memleketime sahip oldum. (4) Kırk yaşında memleketimde tutuk olup, ülkemi yönettim” (*Malov, 1952: 81-82*). Bunun için, hizmet eden yöneticileri halkın arasında farklı kılan çeşitli özellikler vardır. Tutuk Han tarafından hazırlanan, onun yönetici (bey) olduğunu gösteren “ay şekilli altın kemer” takılmıştır (*Malov, 1952: 94-95*). Yukarıda belirtilen “öge” unvanının (*DTC:379*) merkezi ve yerel yönetimlerde keneşçi-danışman, akıl erbapları (aksakallar) hizmetkârlar için kullanılmış olması büyük bir ihtimaldir. Yerel yönetimleri kontrol etme ve denetleme işi merkezden yürütülmekte, bunu da sağ “**çci-şi**” “müfettişler” yapmaktadır (*Biçurin, 1950: 353*). Bu unvan, Kırgız yazılarında görülen “**çigşi**” derecesine denk gelmektedir (*Ecsedy, AON, N:18:85-86*). Bu isimlendirmenin aslı –Çin’in “**tsi-şi**” unvanından meydana gelmiştir. Bunlar, imparatorun buyruğu ile eyaletlerin divan işlerini kontrol etmektedirler.

Tsi- shi- tzu-shih (tsiak-si) –cegsi – çigşi- (*Malov, 1952: 45*) müfettişler- şeklinde Kırgız sosyal yaşayışında benimsenmiştir. Kağanlığın iç ve dış siyasetinin yürütülmesinde yazışma evrakının götürülüşü önemli bir iş olarak görülmüştür. Bu iş içinde kağanlıkta 15 adamdan oluşturulan sekreterlik “**çcansı**” çalışmıştır (*Biçurin, 1950: 353*). Bu unvan, Türklerde **cansi-tiang-si** şeklinde kabul görmüştür (*Ecsedy, AON, N:18:86*). Zikredilen Kırgız yazısında “çangşi” diye yazılmıştır (*Malov, 1952: 60-61*). Fakat Türkoloji uzmanlarının açıklamalarına göre, belirtilen unvan önceleri bir adamın adı olarak kullanılmış ve sonradan zamanla değişmiş olabilir (*Orkun, 1987:552-553*). **Uybat Kitabesi**’ndeki yazının mahiyetine istinaden görünen “çangşi”nın Kırgız Kağanlığı’nda önemli bir

unvan olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı, E. İ. Kıçanov doğru açıklamıştır, 15 kişiden meydana gelen “**sekreterlik**” bugünkü ifadesiyle devlet başkanlarının mektuplarını götüren kişilerin, üst düzey devlet görevlileri olduğu tartışma götürmemektedir (*Kıçanov, 1991: 55-56*).

Kağanlıktaki vergi siyasetini tarkanlar yürütmektedir fakat onların sayısı verilmemiştir (*Biçurin, 1950: 352-353*). Kırgız Kağanlığı’nda yaşayan bütün halk vergi ödemektedir. Bu sebepler göz önünde tutularak, yaşı belirli bir döneme gelen gençler asker olma mecburiyetine tabi tutulmuşlardır. Askerleri ünlü “**sangunlar**” yetiştirmiştir. C. Hamilton’a göre, Çinlilerin “**tsyantszyun**” unvanını Türkler **tsiang-kiuen-sanyn** şekline dönüştürerek kullanmışlardır. Bu teze göre C. Hamilton, **sanun**’un anlamının general unvanını ifade ettiğini düşünmektedir (*Hamilton, 1955: 155*). Ashında üzerinde durulan dönemlerde Kırgız Kağanlığı merkezi bir yönetime sahip olan devlet haline gelmiştir. Elbette sosyal yapısı güçlü olan kavim, güçlü bir medeniyet teşkil edecektir.

Yazılı medeniyet, insanlığın kültürünün temel olarak kabul edilmektedir (*Şampalon, 1950: 605-612*). Kırgız runik yazısının tarihi boyunca çok sayıda araştırma yapılmış olup şu düşünceler ileri sürülmüştür (*Kononov, 1972*). Sovyet Türkolojisi’nin “şeyhi” S. E. Malov’un sözleri ile ifade edecek olursak, Yenisey kitabeleri Akademik V. V. Radlov, Profesör V. Tomsen ve diğer tanınan ilim adamları ortaya koymaktadırlar ki, bu yazılar Kırgızlardır (*Malov, 1952: 44-45*). Yenisey runik yazılarında, Kırgızların sosyo-ekonomik ve siyasi yapıları ile ilgili olarak çeşitli önemli bilgiler bulunmuştur. Yazılar, sadece Kırgız kavminin sosyal yapısı içindeki bilim ve medeniyet seviyesini değil, ülkenin siyasetini yürütmede milli rolü üstlenmiştir. Kemçik Kaya Bacı dağında yazılan Kara Sengir Elçi’nin halka seslenişinde “bütün eli onun sözüyle huzura çağırmaktadır” (*Malov, 1952: 44*). Değinen konuda Kırgız Kağanlığı’nda ilim sahibi olmaya özel bir önem verildiği görülmektedir. Akıllı Kırgız yiğitlerinin Çin, Tibet, Kitan ülkelerinde okuyarak bilim almaları ile ilgili olarak verilen malumatlar doğunun yazılı kaynaklarında geniş bir yer tutmaktadır.

Orta asırlardaki Arap âlimleri Ebu Dülef, Yakut el-Hemevi “Kırgızların kalem ile yazı yazdıklarını” haber vermektedir. Ayrıca, Çin kaynakları verdikleri bilgilerde “Onların (Kırgızların M. K) yazısı, dili Hoyhularinkine (Uygurlarinkine) çok benzer” denilmektedir (*Biçurin, 1950: 353*). Buna ek olarak arkeolog A. D. Graç tarafından bulunan Sağlı nehri boyundaki mezarlarda Tibet şamanlarının kayın ağacına yazdıkları belgelere bakıldığında (*Graç, 1980: 107-108*), Kırgızlar arasında Tibet yazısını okuyan sabır sahibi (sebatkar) insanların

olduğu görülmektedir. Bu dönemde Kırgızlar, (V. asrın ortalarında Doğu Tanrı dağından, Güney Sibirya’ya kadar yerleşmiş oldukları bölgelerde, birkaç asır içinde meydana gelen etnogenetik karışmalar sonucunda) sosyal bünyelerinde yer alan farklı etnik guruplar artmıştır. Kırgızların antropolojisindeki değişiklikler doğulu yazarların dikkatini çekmemiştir. Zikredilen dönemlerde Kırgızların devlet yönetim sistemi gelişip, merkezi Asya’da kendine has özellikleriyle ayrılmış, Çin idari yönetim şekline benzeyerek çeşitli unvan ve sistemleri değiştirerek kullanmıştır.

KAYNAKLAR

BIÇURIN N. Y., (1950), *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, T. I, Moskva-Leningrad.

YAHANTOV S. E., (1990), *Etonimi “Kırgız”, “Hakas”, “Çik” v Kitayskih İstoriçeskih Soçineniya- // İstoçniki po Srednebekovoy İstorii Kırgızstana*, Bişkek.

KIÇANOV E. İ., (1991), *Apparat Upravleniya. Yeniseyskih Kırgızov*, Bişkek.

MİTSA, Taşkent, 1988.

KYUNER N. V., (1961), *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri*, Moskva.

MALOV S. E., (1952), *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskva-Leningrad.

ORKUN H. N., (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara.

BATMANOV İ. A., (1962), Z. B. Aragaçi., G. F. Babuşkin., *Sovremennaya I Drevnyaya Yenisenka*, Frunze.

GREBNEV L. V., (1958), *Materiali po İstorii Drevnih Koçevih Harodov*, Bişkek.

ECSEDY H., *Titles of Chines Origin*, // AON. N. 18.

HAMILTON J. R., (1955), *Alepogue des Cing Dinasties dapes Les Documents Chinois*, Paris.

ŞAMPALON J. F., (1950), *O Egipetskom İeroglifiçeskom Alfavite*, Moskva.

KONONOV A. N., (1972), *İstoriya İzuçeniya Tyurksih Yazıkov v Rossi*, Leningrad.

GRAÇ A. D., (1980), *Drevnekirgızskie Kurgamı u Severnoy Granitsı Bolşih Ozer i Nahodki Tibetskih Napisey na Bereste Stranı ı Narodı Vostoka*, Moskva.